

ЛИТЕРАТУРА

1. **Ицкович В.А.** Языковая норма. М.: Просвещение, 1968.
2. **Гістарычны слоўнік беларускай мовы.** Вып.3. Мн.: Навука і тэхніка. 1983. С.295.
3. **Несцяровіч В.І., Мезенка Г.М.** Віцябляне ? Віцябчане ? // Віцебскі рабочы. 1988, 18 сакавіка.
4. **Суперанская А.В.** Структура имени собственного. М.: Наука, 1969. С.149.
5. **Суперанская А.В.** Указ. Соч. С. 147-148.
6. **Абдуллаев А.А.** Давно ли появились -чане ? // Русская речь. 1967. № 1. С.69-70
7. **Петровичева Г.И.** О неуклюжих «чанах» и словообразовательной норме // Русская речь. 1967. № 1. С. 65-68.
8. **Суперанская А.В.** Что такое «чане» // Неделя. 1966. 16-22 октября.

S U M M A R Y

The paper deals with the influence of the social and cultural factors on the choice of the word-formation models of katoikonims. The causation between the processes of the population migration and the change of the katiokonim models is indicated. The theoretical conclusions are illustrated by the data of the opinion poll of Vitebskians.

УДК 482-087 (476.5)

Т.А.Грачыха

Структурна-семантычная характарыстыка беларускай фаунанаменклатуры

Навуковая фаўністычная наменклатура – гэта сістэмная арганізацыя, адзінкі якой узаемазвязаны з фаўністычнымі паняццямі на ўзроўні сістэматычнай класіфікацыі. Іерархічная арганізацыя фаўнанаменклатуры (гіпанімічныя, родавідавыя адносіны) таксама вызначае яе сістэмнасць. З бінарнай лацінскай сістэмы, паводле якой першае слова абазначае род, другое – від, вынікае і структура фаўнаноменаў: простыя, складаныя і састаўныя.

У структуры састаўных (двухслоўных) відавых номенаў вылучаюцца наступныя мадэлі: 1) назоўнік + прыметнік, 2) назоўнік + назоўнік-прыдатак, 3) назоўнік + назоўнік Р.скл.

Назоўнік + прыметнік: *вавёрка звычайная, кажанок паўночны, вожык звычайны, хамяк звычайны, гадзюка звычайная, гальян азёрны, джгір звычайны, карась сярэбраны, кобушка азёрная, харыус звычайны, жаваранак лясны, журавель шэры, верацённік вялікі, туркаўка звычайная і г.д.* [1]. Прыметнік у складзе словазлучэння можа быць не толькі простым, але і складаным: *гаічка бурагаловая, гаічка чорнагаловая, гагара чырванаваллёвая, гагара чорнаваллёвая, гусь белалобая, чарацянка дроздападобная, дзяцел беласпінны, дзяцел трохпальцы, колюшка трохіголкавая, кажан двухкаляровы, ліс серабрыста-чорны і інш.* Відаць, момантам неўпарадкаванасці зоонаменклатуры, якая парушае яе сістэмнасць, трэба лічыць нешматлікую мадэль прыметнік + назоўнік: *вялікая соня, вадзяны пацук, янотападобны сабака, дзікі вяпрук, дзікая*

свіння, лясны кот, дзікі кот, вадзяная палёўка, змяіны арёл, марскі галубок, чырвоная катка. Як парушэнне мадэлі назоўнік + прыметнік трэба адзначыць структуру, якая дазваляе паралельнае ўжыванне кампанентаў-прыметнікаў: *белая, або палярная сава*. Гэта адзінкавая мадэль, паводле ЭПБ, якая таксама ўказвае на неўпарадкаванасць зоанаменклатуры. Аднак аўтары «Анаціраванага спіса хрыбетных жывёл Беларусі» [2] пашыраюць падобнае вар'іраванне ў тэрмінатворчасці зоаноменаў, відавочна, з мэтай зменшыць у некаторых выпадках залішнюю дублетнасць: *крот звычайны ці еўрапейскі* (паводле ЭПБ: *крот звычайны, крот еўрапейскі*), *рапуха шэрая ці звычайная* (паводле ЭПБ: *рапуха шэрая, рапуха звычайная*), *мышбўка лясная (паўночная), палёўка звычайная (шэрая), трытон малы ці звычайны*. Але ў такім разе ўяўляецца залішнім і падобнае паралельнае ўжыванне кампанентаў. У вырашэнні такіх пытанняў апошняе слова застаецца за заалагамі.

Такім чынам, з 310 номенаў, якія ўяўляюць двухслоўнае словазлучэнне для абазначэння віда жывёл, па мадэлі назоўнік + прыметнік утвораны 246 (≈79,3%). Прычым, асноўная маса адзначаных номенаў утворана з дапамогай простых прыметнікаў, а 41 (16,6%) – з дапамогай складаных прыметнікаў.

Другой па пашыранасці ва ўтварэнні двухслоўных відавых найменняў зоанаменклатуры з'яўляецца мадэль назоўнік + назоўнік-прыдатак *мыш-малышка, яно́т-паласкун, джэ́р-насар, кулі́к-верабе́й, ле́бедзь-кліку́н, мухалбў́ка-страка́тка, гарыхо́стка-чарну́шка, катка-сва́зь* і г.д. Такіх номенаў адзначана 44. У асноўным, назоўнік-прыдатак выражаны простым назоўнікам: *заяц-тума́к, нетапы́р-ка́рлік, пена́чка-вясні́чка, со́кал-сапса́н* і інш. Зрэдку ён складаны: *пена́чка-жаўтабры́ўка, арла́н-белахо́ст, мухалбў́ка-белашы́йка*.

Нешматлікім і малапрадуктыўным уяўляецца наступнае структурнае словазлучальнае ўтварэнне для абазначэння відаў жывёл па тыпу кіравання: назоўнік + назоўнік Р.скл. Такіх номенаў 5: *нетапы́р Нату́зіуса, вячэрні́ца Лей́слера, начні́ца Натэ́рэра, начні́ца Даўбента́на, дрозд Наўмана*.

Трохслоўнае словазлучэнне служыць у асноўным для абазначэння падвідаў жывёл і выражана мадэллю назоўнік + прыметнік + прыметнік. Такіх номенаў у беларускай зоанаменклатуры 6: *мінбо́га ручаёва́я еўрапе́йская, дзя́цел вялі́кі страка́ты, дзя́цел малы́ страка́ты, дзя́цел сярэ́дні страка́ты, ча́пля белая вялі́кая, ча́пля белая малы́я*. Для параўнання: у 20-ыя гады асаблівае пашырэнне знайшла мадэль тыпу назоўнік + прыметнік, што характэрна і для сучаснай наменклатуры: *ка́чка пярэ́стая, ка́чка свё́йская, жаўра́нка звычайна́я, кавалі́к засе́ўны, ву́го́р рэ́чны, асяце́р усходні, лешч белаво́кі, ёрш звычайны, сьлі́вень звычайны, жарля́нка звычайна́я, саба́ка яно́тавы* і інш. [3]; *сіню́к вялі́кі, шуля́к ба-ло́тны, мухалбў́ка раба́я* [4]. У гэтай сувязі сустракаюцца таксама ўскладненыя, трохкампанентныя найменні: *дзя́цел рабы́, вялі́кі; дзя́цел сярэ́дні, серадо́льны* [4]. Знайшлі адлюстраванне словы-назвы, якія складаюцца з двух назоўнікаў, адзін з якіх з'яўляецца прыдаткам: *ка́чка нера́зья́, ка́чка шыпахо́стка, ка́чка цыра́нка, грун касар, ка́чка чы́рка, ныро́к жыле́ц, гага́ра нырэ́ц, дзя́цел жаўна́, бык зубар, бык тур, карп сазан* і інш. [3]; *бурку́н ялаві́к, сако́л белаго́рлік, скрына́тка чаро́таўка, шуля́к асве́йнік* і інш. [4]. Такія словы-назвы можна паставіць у адзін рад з найменнямі-словазлучэннямі: *чачо́тка-канапля́нка, ка́чка-крыжа́нка, ча́пля-пазы́нік, ча́пля-буга́й, ныро́к-гогаль, сыч-сіпéль, ныро́к-чарну́шка, ася-*

цёр-чачу́ха, асяцёр-пярэ́сцік і інш. [3]. Словакладаннем утвораны не-алагізмы: *рыбазьве́ры, птушказьве́ры*.

Трэба пагадзіцца з думкай Н.А. Чабатар наконт таго, што найменні тэрміналагічнага характару тыпу «назоўнік + назоўнік» маюць перавагу над канструкцыямі «прыметнік + назоўнік», паколькі больш яскрава выражаюць родавідавья адносіны [5]. Яны неабходны для фауністычнай наменклатуры, што ў пэўнай ступені ўлічылі аўтары «Анаціраванага спіса хрыбетных жывёл Беларусі»: *качка-шылахвостка, качка-цыранка, качка-чырка, качка-лапаноска; нырок-чарнушка, нырок-чубацік, нырок-плёсаўка, нырок-сіньга, нырок-маранка, чапля-бугай, чапля-лазянік, чапля-квэка* і інш. [2].

Усе складаныя намінацыі фауны з'яўляюцца матываванымі. Да нематываваных найменняў адносяцца спрадвечна славянскія, якія страцілі з цягам часу сваю ўнутраную форму (*лось, алень, зубр, мыш, вуж, лешч, карась, язь, грак, удод, салавей, стрыж, савя* і г.д.), і запазычаныя словы (*сіг, мянтуз, стронга, харыус, клінтух, вяхір, гаршнёп, баклан, чомга, рэмез, тулес, фазан, турухтан, нутрыя, анда́тра* і г.д.).

Да матываваных і адносна матываваных найменняў адносяцца таксама спрадвечна славянскія словы, якія не страцілі сэнсавую празрыстасць: *пішчуха, арэхаўка, сіньга, сініца, лысуха, рабіннік, пясчанка, попаўзень, палёўка, мядзведзь, вушан, шыракавушка, вячэрніца, мядзьянка, гадзюбка, часночніца, жарлянка, сінец, падкаменшчык, галец, гарчак, колюшка, вусач, шчыпоўка, вярхоўка* і г.д., а таксама новаўтварэнні, у асноўным калькі з рускай мовы: *чырванаваллёвік, чорнаваллёвік, чырванакрыл, чырвананожка* і інш.

Да матываваных найменняў, якія маюць семантычны характар матывацыі і ўтвораны на аснове пераасэнсавання лексіка-семантычным спосабам, трэба аднесці невялікую колькасць метафарычных найменняў (ix 16), што ўзніклі ў выніку моўнай аманіміі і полісеміі. Так, намінацыі *бычок-пясочнік 'рыба', чарацянка-барсучок, валавока, кулік-вєрабей, кулік-сарока, бугай вялікі (бугай малы), конік лугавы 'птушкі'* ўзніклі ў выніку метафарычнага пераносу назваў жывёл на адзначаных прадстаўнікоў фауны па пэўнай прыкмеце падабенства. Назвы *пастушок, перавозчык, перасмешка, казодой, лощманчык, шчогаль, падарожнік* лапландскі, *нетапыр-карлік, соня лясная (соня вялікая і інш.)* утвораны ў выніку пераасэнсавання назваў асоб, па прыкмеце, якая ўказвае на прысутнасць у гэтых прадстаўнікоў жывёльнага свету той ці іншай чалавечай якасці.

Назоўнік, што выконвае ролю прыдатка ў абазначэнні пэўнага віда жывёл, і прыметнік, які выконвае тую ж функцыю ў складзе словазлучэння, з'яўляюцца вытворнымі матываванымі ўтварэннямі. Яны нясуць на сабе вызначальную ролю ў адрозненні відаў па пэўных прыкметах. Напрыклад, паводле месца распаўсюджвання, паходжання, гнездавання: *мышалобу балотны, мышалобу чаротны, мухалобка лясная, пастаўка гарадская, лебедзь тундравы, чэрнец марская, аўсянка чаротная, аўсянка садовая, пясочнік ісландскі, падарожнік лапландскі, суч дамавы, крыжадзюб-яловік, крыжадзюб-сасновік, арёл-магільнік, ціркушка стэпавая, мінога рачная, мінога ўкраінская, стронга ручаёвая, сіг чудскі, асётр рускі, рапушка еўрапейская, бычок-пясочнік, жаба азёрная, жаба сажалкавая, жаба травяная, чарапаха балотная, куніца каменная, куніца лясная, крот еўрапейскі, норка амерыканская, норка еўрапейская, палёўка лясная, палёўка земляная, палёўка падземная, зяец-лазобік* і інш. Гэта можа быць і адрозненне па пэўнай знешняй прыкмеце: па памерах, форме,

паводзінах, падабенстве ў нечым з іншымі відамі жывёл, па афарбоўцы і г.д. Напрыклад, крытэрыі па памерах стаў вызначальным у наступных намінацыях: *буразубка малая, буразубка звычайная, буразубка сярэдняя, белазубка малая, кулон вялікі, кулон сярэдні, мухалобка малая, пагоніч малы, падворлік вялікі, падворлік малы, паморнік сярэдні, пустальга звычайная, крахаль вялікі, нясыць звычайная, рэmez звычайны, упіт вялікі, бугай малы, пляк звычайны, зук вялікі, зук малы, арёл-карлік, мыш-малышка, нетапыр-карлік, кутора малая, таўсталобік звычайны і інш. Найменні відаў паводле вызначальнай прыкметы ў форме: паморнік *даўгахвосты*, паморнік *караткахвосты*, пішчуха *караткапальцавая*, чайка *танкадзюбая*, чайка *трохпальцавая*, туркаўка *кольчатая*, дзяцел *трохпальцы*, пływун *кругланос*, ёрш-насар і інш.*

Відавыя найменні паводле вызначальнай прыкметы ў паводзінах (у тым ліку гукаперайманне і спосаб жыцця): *лебедзь-шыпун, лебедзь-клікун, пеначка-перасмешка, пеначка-трашчотка, арёл-крыкун, дрозд пёўчы, дурны сявец, чарацянка вяртлявая, чырок-свістунк, чырок-траскунк, палёўка-эканомка, вавёрка-палятуха, кажан позні, яшчарка жывародная, яшчарка порсткая* і інш. Найменні відаў паводле прыкметы, якая ўказвае на падабенства іх з іншымі відамі жывёл: *янотападобны сабака, сычык вєрабіны, цвыркун салаўіны, савя ястрабіная, валасянка ястрабіная, валасянка-завірушка, чарацянка-барсучок, кулік-вєрабей, кулік-сарока, сокал-каршачок, чарацянка дроздападобная, чакан-каменка* і інш. Аднак самы распаўсюджаны крытэрыі у намінацыі відавога наймення – паводле афарбоўкі: *гарыхвостка-чарнушка, мухалобка-белашыйка, мухалобка-стракатка, арлан-бєлахвост, пеначка-жаўтабрыўка, чапля рыжая, чапля шэрая, чайка серабрыстая, шчурка залацістая, бусел бєлы, бусел чорны, голуб шызы, дрозд чорны, дзяцел зялёны, дзяцел сьвєі, конік чырвонаваллєвы, каралєк чырвонагаловы, каралєк жоўтагаловы, каршун чорны, каршун чырвоны, крачка белакрылая, нырєц белавокі, нырєц чырвонагаловы, нырєц чырвананосы, сїп белагаловы, шпак ружовы, стрыж чорны, саракуш шэры, саракуш чарналбвы, мядзвєдзь бұры, пацук шэры, пацук чорны, заяц-бяляк, заяц-русак, тхор чорны, кажан двухкаляровы, мыш жаўтагорлая, рапуха зялёная, рапуха шэрая, стронга радужная, карась залаты, карась сярэбраны* і інш. Можна гаварыць і аб іншых прыкметах, якія дапамагаюць класіфікаваць відавныя назвы жывёл: змьяіны *арёл, ястраб-пералєлачнік, ястраб-цєцяроўнік* (паводле характару ежы); сініца *вусатая, сініца зубатая, гагара паласатая, жаваранак рагаты, жаваранак чубаты, чэрнец зубатая, канюк касматаногі, сыч касманогі, нясыць барадатая, начніца раснічастая, янот-паласкун, карп голы, карп лускаваты, карп люстраны, трытон грабєньчаты, кблюшка трохгблкаявая, кблюшка дзєвяцігблкаявая* і інш. (паводле выразнай знешняй прыкметы); *яшчарка ломкая* (паводле тываласці цєла); *нетапыр Натўзіуса, вячєрніца Лєйслєра, начніца Даўбєнтонна, начніца Натэрэра, дрозд Наумана* (паводле прозвішчаў вучоных, якія адкрылі або вывучалі гэтыя віды).

Такім чынам, для беларускай фауністычнай наменклатуры з'яўляюцца характэрнымі лексічныя ўтварэнні тэрміналагічнага характару. Словы ў іх спалучаюцца па ўнутрымоўных, семантычных характарыстыках, маюць змешаны, дэнататыўна-сігніфікатыўны тып лексічных значэнняў, сумяшчаюць у сабе з'яву гіпаніміі. Структурная арганізацыя гэтай лексіка-семантычнай групы – гіпанімічныя, ієрархічныя адносіны членаў сістэмы, сутнасць арганізацыі якіх у тым, што лексічныя адзінкі, якія абазначаюць

відавця паняцці, з'яўляюцца гіпонімамі родавай назвы, больш высокай па ўзроўню абагульнення.

ЛІТАРАТУРА

1. Прыклады падаюцца па кн.: *Энцыклапедыя прыроды Беларусі*: У 5-і т. Мінск, 1983-1986. (У тэксце скарачана – ЭПБ).
2. *Анаціраваны спіс хрыбетных жывёл Беларусі*. Метадычныя рэкамендацыі. Мінск, 1993.
3. *Беларуская навуковая тэрміналогія. Назвы жывёл*. Менск, 1927. Вып. 12.
4. *Ластойскі В.* Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна, 1924.
5. *Чабатар Н.А.* Спалучэнні тыпу «назоўнік + назоўнік» у беларускай мове // *Беларуская лінгвістыка*. Мінск, 1993. Вып. 41.

S U M M A R Y

Structural and semantic models of Belorussian fauna's spesieses' denominations' denotions are analyzed in the article.

УДК 482-31

Е.О.Сапегина

Названия культурно-бытовых учреждений Беларуси в семасиологическом аспекте

Общеизвестно, что понятие «семантическое поле» было введено в научный обиход Йостом Триром в 20-30-е годы нашего века. Подробный анализ и дальнейшая разработка концепций поля в отечественном языкознании были осуществлены Г.С.Шуром (Теории поля в лингвистике, М., 1974), Ю.Н.Карауловым (Общая и русская идеография, М., 1976; Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка, М., 1981) и др. Термин «семантическое поле» в последнее время употребляется довольно широко: «Парадигматические группировки слов... складываются по разным основаниям: по общности понятийной или предметной сферы, по наличию ассоциативных или закрепленных языковыми средствами семантических связей и т.д.» [1]. По мнению А.А. Уфимцевой, «семантические поля, или лексико-семантические группы, обладая неопределенностью и открытостью своих границ, тем не менее, как правило, имеют определенное имя. Языки отличаются лишь глубиной таксономии. Дифференциация лексики по семасиологическим классам и подклассам, по семантическим разрядам и полям является универсальным способом структурирования лексического состава» [2].

Воспользуемся этим универсальным способом для дистрибуции нашего ономастического материала, учитывая его специфику (вторичное использование апеллятивной и ономастической лексики при номинации).

План выражения (форма слова), как известно, соотносится с планом содержания (значением). Н.И. Толстой предложил для их обозначения понятие лексемы и семемы [3]. Семема членится на семы. Сема (от греч. sema – знак) является «операциональной единицей компонентного анали-